

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (Θεσσαλονίκη)

Ανέκδοτες σελίδες από το έργο του Άγγελου Σικελιανού: Γραπτά για την Ιερουσαλήμ. Μια εικονολογική προσέγγιση

Το όνομα του Άγγελου Σικελιανού είναι αναπόσπαστα δεμένο με τους Δελφούς, ένα από τα ιερά κέντρα της αρχαιότητας, που επέλεξε ως κέντρο της πολιτιστικής του παρέμβασης, της Δελφικής Ιδέας. Όμως, δυο ανέκδοτα χειρόγραφα του ποιητή – ένα ημερολόγιο από το ταξίδι του στην Ιερουσαλήμ το 1921 και μια μετάφραση του έργου του Λεόν Σεστόβ *Αθήνα και Ιερουσαλήμ* – μας πηγαίνουν ανατολικότερα, εκτός Ελλάδος, σε μιαν άλλη ιερή πόλη, την Ιερουσαλήμ, επίσης σπουδαίο θρησκευτικό κέντρο για τις τρεις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες της Μεσογείου. Το σταθερό ενδιαφέρον του Σικελιανού για την Ιερουσαλήμ επιβεβαιώνει και ένα δεύτερο ταξίδι που σκόπευε να κάνει στην πόλη αυτή το 1934, αλλά τελικά δεν το πραγματοποίησε.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Ήταν γνωστό ότι ο Σικελιανός επισκέφθηκε την Ιερουσαλήμ τις μέρες του Πάσχα του 1921. Αναφορές του στο ταξίδι αυτό συναντάμε στο δημοσιευμένο έργο του και στην αλληλογραφία του.¹ Όμως μέχρι πρόσφατα παρέμενε άγνωστο ότι στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού είχε κρατήσει ημερολόγιο. Το ημερολόγιο δεν περιλαμβανόταν στο αρχείο του ποιητή, που φυλάσσεται στο μουσείο Μπενάκη. Βρέθηκε πριν από μερικά χρόνια στη Σαλαμίνα, όπου διέμενε κατά διαστήματα το ζεύγος Σικελιανού μέχρι την αρρώστια του ποιητή. Ο άνθρωπος που το βρήκε το παρέδωσε στην Άννα Σικελιανού, κι εκείνη το εμπιστεύθηκε για δημοσίευση στη Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, τη σημαντικότερη σήμερα μελετήτρια του σικελιανικού έργου. Το σπουδαίο αυτό ντοκουμέντο, πηγή σημαντικών στοιχείων για περισσότερα από ένα ζητήματα της ποιητικής θεωρίας και πρακτικής του Σικελιανού, δυστυχώς παραμένει ακόμη ανέκδοτο. Αδημοσίευτη όμως παραμένει και η εργασία της Ρίτσας Φράγκου-Κικίλια για το ημερολόγιο, μια εργασία παραδειγματική που ακολουθεί τη μέθοδο της ερμηνευτικής προσέγγισης.² Το κείμενο μπόρεσα να το διαβάσω χάρη στη γενναιοδωρία της Ρίτσας Φράγκου, η οποία το έθεσε πρόθυμα στη διάθεσή μου, καθώς και την εργασία της. Οι εγγραφές του ημερολογίου, γραμμένες στα φύλλα ενός δεμένου τετραδίου, έχουν χαρακτήρα αποσπασματικό και περιλαμβάνουν τις εντυπώσεις του Σικελιανού από το ταξίδι και διάφορες σκέψεις του, ενώ σε πολλά σημεία φράσεις μεμονωμένες θα μπορούσαν να εκληφθούν ως ποιητικό υλικό.

Το δεύτερο ανέκδοτο χειρόγραφο του Σικελιανού, η μετάφραση του βιβλίου του Λεόν Σεστόβ, *Αθήνα και Ιερουσαλήμ, δοκίμιο θρησκευτικής φιλοσοφίας*,³ βρέθηκε στο αρχείο του εκδότη Ιωάννη Ζαχαρόπουλου, και η κληρονόμος του, η κ. Έλλη Ζαχαροπούλου, μου το εμπιστεύθηκε για μελέτη και δημοσίευση. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της η μετάφραση θα πρέπει να εκπονήθηκε, προφανώς για λόγους βιοποριστικούς, στις αρχές της Κατοχής, 1941-1942. Ο Σικελιανός θα πρέπει να αγαπούσε ιδιαίτερα το βιβλίο αυτό, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι ήταν, από όσο γνωρίζουμε, το πρώτο και μοναδικό βιβλίο που μετέφρασε. Όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, ήταν ένα από τα λίγα βιβλία που είχε πάρει μαζί του το 1938 στο Πήλιο, όπου συνέγραψε τον Πρόλογο στο *Λυρικό Βίο*.⁴ Στο βιβλίο αυτό ο Σεστόβ επιχειρεί μια σκληρή επίθεση κατά του ορθολογισμού των φιλοσόφων της Δύσης, και προτείνει την πίστη ως πηγή της αληθινής γνώσης, την οποία αναζητά στη Βίβλο. Η Ιερουσαλήμ του τίτλου του

¹ Ο Άγγελος Σικελιανός αναφέρεται εκτενώς στην εμπειρία αυτού του ταξιδιού σε ένα σημαντικό του κείμενο που έγραψε το 1922. Βλ. Άγγελος Σικελιανός, «Ανοιχτό Υπόμνημα στη Μεγαλειότητά του», *Πεζός Λόγος*, επιμ. Γ.Π.Σαββίδη, Ίκαρος, Αθήνα 1978, τ. Α', σ. 110. Βλ. επίσης Στρατή Τσίρκα, «Είκοσι δυο γράμματα της Εύας και του Άγγελου Σικελιανού στο Νίκο Νικολαΐδη», επιθ. *Ηώς*, 98-102 (1966), σ. 66-70.

² Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, *Ανέκδοτο ημερολόγιο από το ταξίδι του Άγγελου Σικελιανού στα Ιεροσόλυμα* (Απρίλιος -Μάιος 1921), διατριβή επί διδακτορία, Τμήμα Φιλολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1998.

³ Ο Σικελιανός μετέφρασε την Εισαγωγή και ένα μεγάλο μέρος του πρώτου κεφαλαίου.

⁴ Τα άλλα ήταν του Αισχύλου, του Κίρκεγκωρ, του Μίσκοεβιτς. Βλ. Άγγελος Σικελιανός, [Εγκώμιο του ζεύγους Μερλιέ], *Πεζός λόγος*, τ. Ε', επιμ. Γ.Π.Σαββίδη, Ίκαρος, Αθήνα 1985, σ. 261.

βιβλίου συμβολίζει ακριβώς αυτή την πνευματική στάση, που ταιριάζει απόλυτα με τον βαθύ αντι-ορθολογισμό του Σικελιανού, όπως τον έχει εκφράσει διεξοδικά στον «Πρόλογο» του *Λυρικού Βίου*.⁵

Ο Σικελιανός δεν είχε διαβάσει το βιβλίο του Σεστόβ πριν από το 1938 – ημερομηνία της γαλλικής έκδοσης που θα πρέπει να είχε υπόψη του–, όμως οι πνευματικές αναζητήσεις του και οι προσανατολισμοί του μέχρι το 1921 δείχνουν ότι η κριτική του δυτικού ορθολογισμού ήταν στο επίκεντρο της κοσμοθεωρίας του, που απηχείται στο μέχρι τότε ποιητικό και πεζό έργο του. Ωστόσο ο Σικελιανός, αντίθετα από τον Σεστόβ, δεν περιοριζόταν στη μεταφυσική της Βίβλου αλλά προσπαθούσε να συγκεράσει το χριστιανικό μύθο με τον αρχαίο ελληνικό, ενώ ταυτόχρονα πραγματοποιούσε ένα μεγάλο άνοιγμα στις ανατολικές θρησκείες και κυρίως στην ορφική μυστική παράδοση, συνδέοντας ανατολικές μυθικές και ιστορικές μορφές, τον Μωυσή, τον Ορφέα, το Διόνυσο, τον Χριστό. Οι μορφές αυτές συνδέονται επίσης με την παράδοση του ανατολικού μυστικισμού και του δυτικού εσωτερισμού, που ο Σικελιανός είχε μελετήσει σε βάθος, όπως προκύπτει από τα βιβλία που διάβαζε πριν από το 1921, και μεταξύ άλλων τον Swedenborg, τον απόστολο της Νέας Ιερουσαλήμ.⁶ Ένα ανάλογο ανοιχτό θρησκευτικό σχήμα βρήκε ο Σικελιανός λίγο αργότερα, το 1924, στο έργο του Γάλλου μυστικιστή Saint-Yves D' Alveydre,⁷ ο οποίος διέκρινε τους λαούς σε αυτούς που εμπνέονταν από ένα οικουμενικό όραμα και αποτελούσαν την κατ' αυτόν «δωρική ορθοδοξία» – Ελλάδα, Ιουδαία, Ινδίες, Αίγυπτο, Ετρουρία, Γαλλία – και σε εκείνους που αντιμάχονταν την ανθρώπινη ελευθερία, όπως η Ασσυρία και η Ρώμη.⁸

Οι σκέψεις που ακολουθούν περιστρέφονται γύρω από το διπλό ερώτημα: Τι πήγε να κάνει ο Σικελιανός στην Ιερουσαλήμ, και τι σήμαινε η ιερή αυτή πόλη για τον ποιητή. Το ερώτημα με είχε απασχολήσει σε παλαιότερη εργασία μου στην οποία εξέταζα το ενδιαφέρον του Σικελιανού για το λαό της Βίβλου και τις σύγχρονες τύχες του,⁹ με αφορμή κυρίως το δεύτερο ταξίδι που σκόπευε να κάνει, για να γνωρίσει, όπως έγραφε στη Ρίκα και τον Αλέξανδρο Σεγκόπουλο, «τις εβραϊκές κοινότητες γύρω απ' τα Ιεροσόλυμα».¹⁰

Το ίδιο ερώτημα απασχόλησε τη Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια που διατύπωσε τα συμπεράσματα της, λεπτομερώς τεκμηριωμένα και μετά από εξονυχιστική έρευνα των πηγών, σε μια φιλολογική εργασία πολύτιμη για τον μελετητή του Σικελιανού. Το εξαιρετικό ενδιαφέρον του ημερολογίου με έκανε να επιχειρήσω μια διαφορετική προσέγγιση, από τη σκοπιά της πολιτισμικής εικονολογίας, που επικεντρώνεται στη μελέτη της εικόνας του Άλλου, χωρίς όμως να απομακρυνθώ από την ερμηνεία της Ρίτσας Φράγκου, και συνεχίζοντας σε όλα τα στάδια της σκέψης μου τον γόνιμο διάλογο μαζί της. Για το λόγο αυτό, πριν διατυπώσω τη δική μου υπόθεση εργασίας, θα προσπαθήσω να συνοψίσω την δική της.

Η Ρίτσα Φράγκου ξεκίνησε ορθά με την υπόθεση ότι το ταξίδι αυτό του Σικελιανού συνδέεται με το ποιητικό έργο του, όπως και τα παλιότερά του στη Λιβύη (1905), όπου έγραψε τον *Αλαφροϊσκιωτο*, και στο Άγιον Όρος (1914), απ' όπου επίσης άντλησε υλικό για τα ποιήματα που ακολούθησαν, τον *Πρόλογο στη ζωή*, το *Μήτηρ Θεού* και το *Πάσχα των Ελλήνων*.¹¹ Με την βαθύτατη γνώση της του σικελιανικού έργου και βίου, εξέτασε κείμενα και συμφραζόμενα, και εννοώ το σύνολο

⁵ Γράφει ο Σικελιανός: «...αυτοί οι καιροί – διασπασμένοι ιστορικά από ένα κύριο και υπεύθυνο παράδοσης πυρήνα, χωρισμένοι από όλα τα βαθια οντολογικά κριτήρια κάθε ριζικά δημιουργικού δοκιμασμένου παρελθόντος, και ανυψώνοντας στη θέση τους τα αφηρημένα και ανεδαφικά κριτήρια ενός άδειου νεόπλουτου ορθολογισμού, δεν σταματήσανε ποτέ [...] να συντρίβουν μες στον άνθρωπο το αίσθημα της αιωνιότητας του με το Σύμπαν συνοχής». Βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1965, σ. 24.

⁶ Βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, *Ανέκδοτο Ημερολόγιο...*, ό.π., σ. 13.

⁷ Το βιβλίο του Saint-Yves d' Alveydre *Mission des Juifs*, ο Σικελιανός το είχε ως livre de chevet. Ο Γάλλος μυστικιστής, αυτοχαρακτηριζόμενος «Οικουμενικός και Χριστιανός», θεωρούσε το βιβλίο του «πρωτόκολλο της παγκόσμιας ειρήνης». Βλ. Saint-Yves d' Alveydre, *Mission Des Juifs*, (1884), Editions Tadiotionnelles, Παρίσι 1985, τ. Β', σ. 606. Βλ. σχετικό άρθρο της Ρίτσας Φράγκου-Κικίλια, «Άγγελος Σικελιανός (1884-1951) και Saint-Yves D' Alveydre (1842-1909)»

⁸ Βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Πεζός Λόγος*, ό.π., τ. Ε', σ. 31.

⁹ Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, «Οι Εβραίοι των ποιητών. Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός», στο *Η γραφή και η βίβλος*, Πατάκης, Αθήνα 2000, σ. 122-136.

¹⁰ Άγγελος Σικελιανός, *Τριαντατρία και τρία ανέκδοτα κείμενα...*, ό.π., σ. 36. Από άλλο γράμμα, με αποστολέα τη Σιωνιστική Ομοσπονδία της Ελλάδος, (υπογραφή δυσανάγνωστη) έδρα Θεσσαλονίκη, Κομνηνών 28, 1η Φεβρουαρίου 1934, προς τη διεύθυνση της εφημ. *Βραδυνής*, πληροφορούμαστε ότι ο Άγγελος Σικελιανός θα πήγαινε ως ανταποκριτής της εφημερίδας «δια την επιτόπιον παρακολούθησιν της συντελουμένης αναστάσεως του Ιουδαϊκού κράτους», και του δίνουν τη σύσταση του Δαβίδ Φλωρεντίν, αντιπροέδρου της Ομοσπονδίας, που βρισκόταν στο Τελ-Αβιβ, προφανώς για να εξυπηρετήσει τον ποιητή κατά τη διαμονή του ή να τον ενημερώσει για διάφορα ζητήματα. Βλ. *Τριαντατρία και τρία ανέκδοτα κείμενα...*, ό.π. σ. 72.

¹¹ Βλ. Αθηνά Βογιατζόγλου, *Η Μεγάλη Ιδέα του Λυρισμού. Μελέτη του Προλόγου στη ζωή του Σικελιανού*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 1999, σ. 177.

του σικελιανικού ποιητικού και πεζού έργου και το κείμενο του Ημερολογίου, συγκρίνοντας θέματα και μοτίβα, και κατέληξε ότι το ταξίδι αυτό μπορούμε να το συσχετίσουμε με το *Πάσχα των Ελλήνων*, την ποιητική σύνθεση του Σικελιανού, που είχε αρχίσει να τυπώνεται στο τυπογραφείο της Εστίας το 1918 με τίτλο «Το Ποίημα». Ο ποιητής όμως ανέστειλε την έκδοση, και δημοσίευσε μόνο τμήματα τον Μάρτιο του 1920 στο περιοδικό *Οι Νέοι* με τίτλο *Πάσχα των Ελλήνων*.¹² Η αναστολή της δημοσίευσης δείχνει ότι ο Σικελιανός θεωρούσε το ποίημα ανολοκλήρωτο, και ότι σκόπευε να το συμπληρώσει, σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, στον Πρόλογο στο *Λυρικό Βίο*,¹³ αλλά και του φίλου του και μελετητή του έργου του, Θεόδωρου Ξύδη.¹⁴

Η παραπάνω υπόθεση στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε μια φράση του ημερολογίου: «Η Ανάσταση στο Πάσχα των Ελλήνων με Κέντρο εθνικό και καθολικό πρέπει να παρασταθεί στην Ιερουσαλήμ». Τη φράση αυτή η Ρίτσα Φράγκου θεωρεί κλειδί γιατί αποδεικνύει όχι μόνο ότι ο Σικελιανός σκόπευε να συνεχίσει το συγκεκριμένο ποίημα, αλλά και σε ποια μορφή το είχε συλλάβει: με κέντρο εθνικό, δηλαδή αρχαίο ελληνικό, και καθολικό, δηλαδή χριστιανικό.¹⁵ Για το σκοπό αυτό ήθελε να βιώσει το Θείο Δράμα, γιατί πίστευε ότι καθήκον του ποιητή είναι να οδεύει, όπως έγραψε ο ίδιος, «από το ποιητικά και υπεύθυνα βεβιωμένο στην επαφή με το αιώνιο και το παγκόσμιο».¹⁶

Και πράγματι ο Σικελιανός βίωσε το θείο δράμα στην Ιερουσαλήμ, όπου, καθώς συνάγεται από τις εγγραφές του Ημερολογίου, παρακολούθησε τις ακολουθίες της μεγάλης Εβδομάδας, επισκέφθηκε όλα τα σημαντικά χριστιανικά μνημεία, πέρασε πολλές ώρες στο Όρος των Ελαιών και τέλος βαπτίστηκε στον Ιορδάνη. Διαβάζω τις σχετικές εγγραφές:

Την Κυριακή του Πάσχα, στις 18 / 30 Απριλίου, γράφει: «Χάραμμα όνειρο. Λέω πως έσμιξα και πώς μετάλλαξα μ' ολόκληρη τη φύση και πώς τώρα βαδίζω προς το μέγα πλήρωμα. (Πηγαίνω πάλι στο όρος των ελαιών)».

Στις 22 Απριλίου / 5 Μαΐου γράφει: «Η βάπτισή μου. Ο Ιορδάνης. Η καλάμινη ψαροκαλύβα. Οι όχτες γεμάτες από ιτιές και λεύκες. Η μέρα ανάπαλη, γλυκειά, χλωμή. Το χρώμα του Ιορδάνη όμοιο [...]. Ο δεσπότης μ' ευλογεί. Βαπτίζομαι. Τρεις φορές βυθίζω. Ανεβαίνω εκ του ύδατος. Γαλήνη. Αηδονία. «Ευφράνθητι έρημος διψώσα, αγαλλιόσθω έρημος και ανθείτω ως κρίνον. Και εξανθήσει και υλοχαρήσει και αγαλλιόσεται τα έρημα του Ιορδάνου». Από τον Ιορδάνη, μεσ' από την έρημο και την Ιεριχώ, περνώντας απ' τα ύδατα του Ελισσαίου, ανεβαίνουμε στο Σαραντάριο – Ακολουθώ τον ίδιο δρόμο του Κυρίου έπειτα από τη βάπτισή του όταν επειράχθη από το Σατανά και τον ενίκησε[...].»

Λίγες μέρες αργότερα, στις 26 Απριλίου / 9 Μαΐου, γράφει για τη μονή του Αγίου Σάββα: «Φρούριο πίστεως ασύγκριτο και προμαχώνας. Να θυμηθώ το ασκητικό αυτό φρούριο, την έρημο, τα γύρα ασκηταριά. Οι ταράτσες – συννεφιά. Αποκαλυπτική όραση. Οι πανάρχαιοι κόρακες που θρέφουν οι ασκητές, η αλεπού».

Το *Πάσχα των Ελλήνων* έμεινε ανολοκλήρωτο. Όταν επέστρεψε ο Σικελιανός από το ταξίδι, φαίνεται ότι εγκατέλειψε το ποίημα. Όπως εξηγεί στον Πρόλογο στο *Λυρικό Βίο*, «η ανένδοτη ροή των γεγονότων που υπακούαν σε συνθήματα εντελώς διασπαστικά ως προς τη βαθύτερη και υπεύθυνη συνείδηση της όλης για τον άνθρωπο ιστορίας» τον έκανε να στρέψει την προσοχή του από το καθαρά λογοτεχνικό έργο στη δράση, και συγκεκριμένα σε «μια ιδέα καθολικά συνθετικής αποστολής», που θα ήταν η Δελφική Ιδέα.¹⁷ Δηλαδή ο Σικελιανός προσπάθησε να κάνει ένα μεγάλο πέρασμα από την Ποίηση, δηλαδή την περιπέτεια των λέξεων, στη δράση, σε μια «εμπράγματη προσπάθεια», όπως την

¹² Το ποίημα παρουσιάστηκε στη μορφή που μας είναι γνωστό μόνο το 1943, στη συλλογή *Αντίδωρο*.

¹³ Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, ο.π., τ. Α' σ. 37.

¹⁴ Ο Σικελιανός είχε πει στον Θεόδωρο Ξύδη ότι σχεδίαζε να το ολοκληρώσει με τμήματα από τη διδαχή του Χριστού στη Γαλιλαία, την επί του όρους ομιλία, τα θαύματα, το Πάθος, τη Σταύρωση και την Ανάσταση, και «από εκεί το ποίημα θα έκανε τη μετάβασή του προς τον παγκόσμιο μυθικό κύκλο». Βλ. Θεόδωρος Ξύδης, *Άγγελος Σικελιανός*, Ίκαρος, Αθήνα 1973, σ. 135. Επίσης έχουμε έμμεση μαρτυρία του Σικελιανού ότι είχε γράψει κομμάτια αυτού του συμπληρωματικού μέρους, αλλά το χειρόγραφο χάθηκε στο ταξίδι του στο Πήλιο, το 1938. Βλ. σχετική σημείωση στον *Λυρικό Βίο*, Αθήνα, 1947, τ. Γ', σ. 29.

¹⁵ Βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικιλία, *Ανέκδοτο Ημερολόγιο...*, ό.π., σ. 222-223.

¹⁶ Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, ό.π., τ. Α', σ. 11.

¹⁷ Γράφει ο Σικελιανός: «Η ποίησή μου –καθαρή υπαρξιακή διαλεκτική, οργανική και άμεση επαλήθευση του πιο ενδόμυχου πνευματικού παλμού μου, ξένη απόλυτα προς κάθε εφήμερη εξωτερική φιλοδοξία –δεν μπορούσε βέβαια να υποταχθεί σε σχέδιο a priori οργανωμένο μιας οποιασδήποτε προσπάθειας "λογοτεχνικής", από την ώρα που η τριγύρα μου καθολικά κινούμενη Ιστορία μ' έκανε να στρέψω ολόκληρη την προσοχή μου στην ανάγκη να συλλάβω με μίαν υπεύθυνη άσκησή μου, –όχι έξω, αλλά στο κέντρο της ανένδοτης ροής των γεγονότων, που υπακούαν σε συνθήματα εντελώς διασπαστικά ως προς τη βαθύτερη και υπεύθυνη συνείδηση της όλης για τον άνθρωπο ιστορίας– κάποιο σύνθημα ικανό να ιεραρχήσει εκείνα τ' άλλα και να προβάλει αμέσως έπειτα από τούτο, ως μια ιδέα καθολικά συνθετικής αποστολής», βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, ό.π., τ. Α', σ. 37-38.

χαρακτήρισε, η οποία γι' αυτόν δεν ήταν μια λιγότερο «ποιητική» δραστηριότητα.¹⁸ Αυτό το πέρασμα για τον Σικελιανό, όπως συνάγουμε από τα πεζά του κείμενα, και κυρίως από τον Πρόλογο στο *Λυρικό Βίο*, ισοδυναμούσε με μια επανάσταση όχι στο χώρο της ποίησης αλλά της ζωής του πνεύματος, και σε μια επαναστατικοποίηση της σκέψης, κάτι που αποτελούσε στόχο όλων των πρωτοποριακών κινήματων της δεκαετίας του '20 στην Ευρώπη. Για αυτή την επιλογή του, λίγο παρακάτω στο ίδιο κείμενο γράφει: «ήταν μια μαρτυρία της τότε εσωτερικής μου αντίστασης μπροστά στην εποχή μας».¹⁹

Η Ρίτσα Φράγκου δείχνει όμως ότι το βιοματικό υλικό του ταξιδιού αποτέλεσε τη βάση για μεταγενέστερα έργα του Σικελιανού, κυρίως για τις τραγωδίες *Ο Χριστός στη Ρώμη*, και *Ο Θάνατος του Διγενή*, και επίσης για το ποίημα «Άγραφον». Και καταλήγοντας διατυπώνει το συμπέρασμα ότι η κρίσιμη διετία 1921-22 – προφανώς η Μικρασιατική καταστροφή – οδήγησε τον Σικελιανό να εγκαταλείψει την Ποίηση για την «εμπράγματη προσπάθεια», και να αντικαταστήσει το ποίημα με κέντρο την Ιερουσαλήμ, με τη δημιουργία του ελληνικού - καθολικού κέντρου των Δελφών: η Δελφική Πράξη του Σικελιανού, γράφει, «αποτελεί και αυτή, κατά κάποιο τρόπο, προέκταση και μετασηματισμό του *Πάσχα των Ελλήνων*».²⁰

Ήταν λοιπόν η κρίσιμη διετία που σηματοδότησε το πέρασμα από την Ποίηση στην Πράξη; Ή μήπως το πέρασμα αυτό προετοιμαζόταν πριν από το ταξίδι; Τη σκέψη αυτή έκανα διαβάζοντας πολλές φορές την ίδια φράση που επεσήμανε η Ρίτσα Φράγκου: «Η Ανάσταση στο Πάσχα των Ελλήνων με κέντρο εθνικό και καθολικό πρέπει να παρασταθεί στην Ιερουσαλήμ». Είναι αδιαμφισβήτητο ότι το κλειδί στη φράση είναι η λέξη «Κέντρο».

Η επίμαχη φράση γεννά το ερώτημα: μια Ανάσταση που αλλού θα μπορούσε να παρασταθεί εκτός από την Ιερουσαλήμ; Γιατί άραγε ο Σικελιανός αισθάνθηκε ότι έπρεπε να κρατήσει αυτή τη σημείωση για κάτι αυτονόητο; Μήπως δεν επρόκειτο για την Ανάσταση του Χριστού; Μήπως είχε κάποιο άλλο σχέδιο; Δεν μοιάζει απίθανο, γιατί ο Σικελιανός δεν ήταν μοναχικός ταξιδιώτης. Του άρεσε να σκηνοθετεί ταξίδια και για τα πρόσωπα των ποιημάτων του. Έτσι την Παναγία την έφερε στην Ελλάδα, στο τελευταίο μέρος από το *Πάσχα των Ελλήνων*, και αργότερα ταξίδεψε τον Χριστό στη Ρώμη.

Επιστρέφω στην επίμαχη φράση για να διατυπώσω μια άλλη υπόθεση: μήπως το ρήμα «να παρασταθεί» σημαίνει εδώ κάτι περισσότερο από την ποιητική απεικόνιση, και παραπέμπει σε θεατρικά δρώμενα ή σε κάποιο άλλο είδος δραστηριότητας, όπως οι δελφικές γιορτές; Μήπως πρόκειται δηλαδή για ένα πέρασμα από την Ποίηση στην Πράξη; Μήπως, με άλλα λόγια, αυτό το Κέντρο ο ποιητής το αναζήτησε στην Ιερουσαλήμ όχι μόνο για να το εκφράσει στην Ποίησή του, αλλά και για να το βάλει σ' ένα διαφορετικό πρόγραμμα, σ' αυτό που ο ίδιος ονόμασε «εμπράγματη προσπάθεια»;

Όπως και να έχει το πράγμα, ο Σικελιανός ταξίδεψε στην Ιερουσαλήμ αναζητώντας ένα Κέντρο εκτός Ελλάδας, σε μια πόλη ιερή, που δεν ήταν ελληνική. Όμως η Ιερουσαλήμ δεν ήταν μόνο το κέντρο της χριστιανοσύνης, αλλά ένας άλλος ομφαλός της γης για πολλούς λαούς και θρησκείες – και ίσως αυτό να εννοεί γράφοντας για ένα «Κέντρο καθολικό». Κι αυτό ακριβώς το γεγονός με οδήγησε στην εικονολογική ανάγνωση του Ημερολογίου.

Για το σκοπό αυτό χρειάστηκε να μετατοπίσω την προσοχή μου από τον κάθετο άξονα των σημασιών και των συμβόλων που διατρέχουν το κείμενο, στον οριζόντιο άξονα της γραμμικής αφήγησης. Έτσι, από τις εγγραφές που αναφέρονται στο θρησκευτικό βίωμα ή στις ποιητικές εικόνες, πέρασα στο επίπεδο των εμπειριών και εντυπώσεων από το ταξίδι, που ξετυλίγονται χρονολογικά, από τη στιγμή που μπαίνει ο Σικελιανός στο καράβι, και συνεχίζονται όταν βρίσκεται πλέον στην Ιερουσαλήμ.

¹⁸ Σχετικά με αυτό το ζήτημα γράφει, σχολιάζοντας το ποίημα *Δελφικός λόγος, αφιέρωση*: «...δεν ήταν παρά μόνο μια συνδετική γραμμή απ' τη σφαίρα του καθάρτου Λόγου προς μια αμέσως συνεχή του σφαίρα προς τη σφαίρα της καθάριας Πράξης, καθώς, λίγο έπειτα από τούτο το Ποίημά μου, εκδηλώθη, ως ζωντανή ακριβώς προέκτασή του, η Δελφική εμπράγματη προσπάθειά μου». Βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, ό.π., τ. Α', σ. 42.

¹⁹ «Η Δελφική μου Ποίηση, ως και η Δελφική Προσπάθειά μου, στη μορφή όπου είναι ως σήμερα γνωστή, αποτελούν για μένα, τώρα, μόνον ίσως ένα απαραίτητο διαλεκτικό σταθμό της μύησής μου και μια μαρτυρία της τότε εσωτερικής μου αντίστασης μπροστά στην εποχή μας [...] Το πνεύμα στο οποίο υπακούει η γνήσια Ποίηση – καθώς τονίζει κάπου και ο Νοβάλις – δεν είν' άλλο από την ίδια ενεργητικότητα της πιο υψηλής και πιο βαθιάς προσωπικής μας ζωής, ώστε να υπάρξει μια ταυτότης καταπληκτική ανάμεσα από μια πράξη ουσιαστική κι από 'να γνήσιο Ποίημα, και με τον τρόπο αυτό να πλησιάσω, έστω και για μια στιγμή σ' αυτό το Σχόλιο, τις έννοιες της Ποίησης και της Πράξης – τόσο τραγικά διαζευγμένες στον καιρό μας – στον αυθεντικό δημιουργικό τους σύνδεσμο και στον καθολικό πνευματικό τους προορισμό», Βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, ό.π., τ. Α', σ. 43-44.

²⁰ Βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικίλια, *Ανέκδοτο Ημερολόγιο...*, ό.π., σ. 267.

μια πρόταση για τον σύγχρονο κόσμο, ελληνικό αλλά και οικουμενικό, που λίγο αργότερα αποκρυσταλλώθηκε στη Δελφική Ιδέα. Αυτή η κοσμοθεωρία ερχόταν αντιμέτωπη με τον δυτικό ορθολογισμό, κι αντίθετα αγκάλιαζε τους λαούς της Μεσογείου, όπως η «δωρική ορθοδοξία» του Saint-Yves d' Alveydre.

Η παραπάνω υπόθεση μας οδηγεί σε μια διαφορετική αντιμετώπιση του τόσο συζητημένου ελληνοκεντρισμού του Σικελιανού. Γιατί δείχνει ότι τουλάχιστον για μια φορά ο ποιητής αναζήτησε ένα κέντρο εκτός Ελλάδας. Αλλά κι αργότερα, πιστεύω ότι το κέντρο που βρήκε στους Δελφούς ήταν αζεχώριστο από την ιερή και συμβολική Ιερουσαλήμ, και ότι το οικουμενικό μήνυμα της Δελφικής Ιδέας απέβλεπε ακριβώς σε μια ενότητα πέρα από διαφορές, πέρα από τη «διάσπαση» του δυτικού και ορθολογικού ανθρώπου, που σύμφωνα με τον ποιητή οι επιστήμες του έχουν συντρίψει «το αίσθημα της αιωνιότητάς του με το Σύμπαν συνοχής»²³.

Αυτή την ενότητα ίσως ζητούσε ο Σικελιανός στο συγκερασμό των δυο κέντρων, του «εθνικού και καθολικού», κι ίσως αυτήν έψαχνε στο ταξίδι του στην Ιερουσαλήμ, και γι' αυτό θέλησε να το ξανακάνει. Και τη νοσταλγία της αποτύπωσε στο ποίημα «Άγραφον», μέσα στις τραγικές συνθήκες του Β' Παγκοσμίου πολέμου: «Α! ...δώσε, / δος και σ' εμένα, Κύριε, ενώ βαδίζω/ολοένα ως έξω απ' της Σιών την πόλη,/ κι από τη μια της γης στην άλλη άκρη/ όλα είναι ρείπια, κι όλα είναι σκουπίδια,/ κι όλα είναι πτώματα άθαφα που πνίγουν/ τη θεία πηγή τ' ανασασμού, ή στη χώρα/είτ' έξω από τη χώρα· Κύριε δός μου,/ μες στη φριχτήν οσμήν οπού διαβαίνω,/για μια στιγμή την άγια σου γαλήνη...».

²³ Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, ό.π., τ. Α', σ. 24.